

Apátzai-film

Nincs líra: a születés, a halál nem lírai. Közöttük az élet. Az élet, amit meghatároz az, hogy nem akartunk világra jönni, de mégis megszülettünk, és meghalunk, pedig ezt sem akarjuk.

A két, akaratunktól független esemény között zajlik le életünk, amely némileg a miénk. Ez a „némileg” a szabadság forrása. A szabadság: szolgálat. A „némileg” szolgálata, ugyanis az életé, vagyis az életből mindazé, ami szabaddá tesz. A kényszerűséget feloldhatjuk, a szükségszerűséget nem. Az a bizonyos „némileg” a kényszerűségek elleni harc.

A harc nem lehet csupán egyéni: a szolgálatban kapcsolódunk a közösségekhez. Minden egyén csatlakozása a kényszerűségek ellen fellépő közösséghez ökolcsapás a szükségszerűség nevében uralkodó kényszerítő hatalom ellen. Apátzai kapcsolódása az iskolán keresztül történik.

[A filmben egyetlen visszatérő mozzanat az Iskola. Mindig ugyanabban a perspektívában, mindig mozdulatlanul. Az összes többi képen mozgás, az Iskola tömören — de nem komoran — jelképezi Apátzai közösségét, kapcsolódását az emberekhez.]

Apáca. Egy falu. Lehetne más falu is. Különbőféle falvakból indultak el a tehetséges fiatalok nyugati egyetemekre. Reformációt tanultak — egy új ideológiát, a felszabadult világi tevékenység ideológiáját.

[Szülőház, táguló perspektívában. Ismételten és ismételten a szülőház, a legkülönbözőbb, de mindig táguló perspektívában. Ez az egyetlen táguló perspektívájú kép, az összes többi szűkül. Monotóniájában — az állandóan szűkülő perspektívájú képek monotóniájában — idegesítő, dühösítő film. Szinte monomániásan ismétli a perspektívát: elindul valahonnan — a felhők, a föld vagy valamilyen tárgy felől — azután felgyorsul és az ábrázolandó épületre, könyvre ugrik, és egyre szűkebben filmezi.]

A puritánus ideológiában a hasznos tevékenység, a munka, az egyszerűségben eltöltött élet a legfőbb érték. A puritánus szellemben létrehozott intézmények ezeket az értékeket terjesztik. Iskola, iskolák, népiskolák a nép nyelvén, hogy legkönnyebben az anyanyelven elsajátítható tudományokat, a hatékony tevékenység számára nélkülözhetetlen tudást minél több gyermek elsajátíthassa. Apátzai ezzel az ideológiával találkozik Hollandiában.

*

Sohasem kérdezte, hogy érdemes-e, mert tudta, hogy az. Sohasem kérdezte, hogy sikerül-e, mert aki a kötelességét teljesíti — ő mindig teljesítette a kötelességét — és más emberek, a közösség életét szolgáló értékek nevében tesz, annak nem kell kérdeznie, hogy sikerül-e.

[A képen egy kéz jelenik meg — ne felejtjük, mindig szűkülő perspektívában —, valamilyen (és mikor a szimbólum visszatér, más és más) íróeszközzel rövid „i”-ket javít át hosszú „í”-re: ír, javít stb. Ez a szimbólum viszonylag gyakran, de a néző számára kiszámíthatatlan ritmusban tér vissza. Funkciója: a hatékony cselekvésnek nincs szüksége illúziókra, a siker ilyen vagy olyan biztosítékára. Az autonóm cselekvés apológiája ez.]

A kor színvonalán volt kortárs. Mindent tudott, amit a tudós embernek tudnia kellett: nyelveket — ókoriakat és moderneket — természettudományokat és teológiát. A teológiában pedig a történelmet is. Számára ez volt a legfontosabb. A történelem:

a méltatlanságok, a megaláztatások végtelen sora, a kiúttalanságé. Valamilyen távoli reményt hirdetett volna? Apáztai nem hitt a reménységek korában, abban, hogy előbb-utóbb önmagától megérkezik az áhított Igazság. Nem távlatokban, hanem a jelenben gondolkodott, abban, amit tenni kell, hogy lazuljanak a kényszerűségek. Az ő korában a tudást lehetett vennie, semmi egyebet. Megtalálta azt, amit kortársai közül olyan kevesen: a lehetséges cselekvés területét, a tudományt, a kultúrát, az egyén autonómiájának szűk, de méltó megnyilvánulási lehetőségét. Iskoláiban — Gyulafehérváron és Kolozsváron is — ezt magyarázza beiktatásán: emberek, mindenki tehet valamit, hiszen a tudás, a kultúra megszerzése, a nyelv ápolása nem mások feladata, nem valamilyen felülről irányított cselekvés, hanem mindannyiótok autonóm lehetősége, a jelenépítés eszköze. S akkor nincs szükségetek távoli reménységekre; higgyetek hát önmagatokban.

*

1625-ben született és 1659. december 31-én halt meg, 1660. január 9-én temették a Házsongárdi temetőben. Sírja ismeretlen.

[Képek a temetőből, elmúlt nagyok sírjairól besüppedt sírokra szűkülő képek. Azután a kéz: az ábécé betűit írja, majd ismét „i”-ket javít hosszú „i”-re.]

Ismeretlen felesége sírja is, gyermekeinek sírja is. Halála után nem sokkal már senki sem élt családjából. Felesége holland volt, Aletta van der Maet. Eljött férjével abba az országba, amelyben „barbarus” állapotok uralkodtak ugyan, de megérett már a változásokra, és ezt tudta is magáról, hiszen képes volt elviselni azt, hogy kimondják róla: barbár vagy, változz meg! Apáztait persze nem szerették különösképpen, mert ilyesmiket mondott, de kimondhatta, hogy „barbarus állapotban élünk” és az okot is megnevezte: nem tudunk beszélni. Aletta van der Maet holland volt, hollandusul tudott beszélni, megtanult magyarul is, de nem tudott magyarul beszélni. Ismerte a mindennapi élet szavait és kifejezéseit, a mondatépítés nyelvtani szabályait, mégsem tudott magyarul.

*

Mert nem lehetett tudni. Ez a nyelv még nem volt alkalmas a mindennapi élet leleplezésére. Apáztai Senecát idézi a Magyar Encyclopaedia Előszavában: „Miért tartóztatasz fel azzal, amit magad is hazugságnak nevezel, s amiről annyi könyvet összeírtak? Lám, az egész élet csak hazudik nekem; az életet leplezd le hát, az életet kényszerítsd vissza az igazsághoz, ha éleselméjű vagy!” Hogyan lehet visszakényszeríteni az életet az igazsághoz? Úgy, hogy megnevezzük azt, ami hamis. S miért nem tesszük ezt, ha az egész úgy csak szavak kérdése?

A kultúra egészét nyelvünkön kell ismernünk, hogy megértsük a mindennapi életet. A tényeket nem lehet kimondani, ha kultúrán kívül csak átéljük őket. A tény néma: nagy lázadások idején összetörik a tényeket, de ha a nagy lázadás kora nem jött el? Apáztai mondja: „A tények csálnak meg, azokat különböztess meg!” A tényeket megkülönböztetni csak anyanyelvünkön tudjuk, mert ez kapcsolja össze a dolgok nyelvét a beszéd nyelvével: „Minthogy pedig... tudnivaló kétféle van: maga a nyelv és a nyelv által megjelölt dolgok, nem ok nélkül mondják a bölcsességről, hogy az egyrészt magukkal a dolgokkal foglalkozik, másrészt a nyelvvel, amelynek segítségével a megértett dolgokat másokkal közöljük” — írta Apáztai.

Minden áron meg kell hát teremteni a korszerű kultúrát, amelyben a tények beszélni kezdenek és szavuk találkozik a mindennapi élet nyelvével, amelyben a hagyma szó nem csupán a valamiképp gömb formájú fűszernövényt jelenti, hanem a hagyma növényteni helyét, ízének kémiai összetételét is, meg áruváltát, tehát azt is, hogy társadalmi viszonyokat testesít meg. A kultúrateremtésben az első lépés iskolák megteremtése, és mindenképpen az anyanyelvű felsőoktatás megteremtése, mert csak az iskola képes a tudomány nyelvét elterjeszteni. Apáztai a felsőoktatást, a tanárképzést, a tudást kívánta anyanyelvűvé tenni, vagyis a tudományt és a min-

dennapi életet akarta egyetlen nyelven, a legtermészetesebb nyelven, az anyanyelven beszéltetni. Hogy ha azt mondjuk: hagyma, hát értjük és érezzük egyszerre, egyetlen szóból fakadó társításokkal az ételízestőt és növénytani rendszerben helyet foglalót, a csipősséget és az íz kémiai alapjait, éppen azt, amit megveszünk, és a hagymát mint árut, mint a piacon a mai ebédhez megvásárolandó élelmiszert és mint az árugazdálkodás megtestesítőjét.

Ahhoz, hogy a gyakorlat, a mindennapi élet ne legyen csupán tevés-vevés, szükség van erre az egyesítésre. Ha két nyelven beszél a tudomány és a mindennapi élet, akkor a tudomány csak elvont ismeretek rendszere marad, a mindennapi élet pedig a tudományon kívül a tevés-vevés, a szintiszta hasznosság körébe reked. Ez magyarázza Apátzai küzdelmeit az anyanyelvű oktatásért, és semmiképp a latin kultúra iránti ellenérzés.

[A képen a két iskola — a gyulafehérvári és a kolozsvári — és két mű — a Magyar Encyclopaedia és a Magyar Logikátska — látszik, persze felváltva, de meghatározott ritmusban ismétlődően, szűkülő perspektívában.]

*

1636-ban, 11 éves korában került a kolozsvári közép fokú iskolába, majd 1643-ban a gyulafehérvári főiskolára iratkozott be. Ezt a főiskolát Bethlen Gábor alapította az 1622. évi kolozsvári országgyűlés határozata alapján. Külföldi tanárokat hívott meg, akik csak I. Rákóczi György országlása idején (1630-ban) érkeztek meg. Alsted, Bisterfeld és Piscator; három név, amely azonnal európai rangot kölcsönözött Gyulafehérvárnak, de hosszú időre a latin nyelvű oktatás egyeduralmát jelentette. Apátzai 1648-ban a református egyház támogatásával Hollandiába megy, ahol nyelveket, tudományt, filozófiát és teológiát tanul. 5 évet tölt itt, és a kor legjobb tudományát és az újkor első nagy filozófiáját, Descartes filozófiáját ismeri meg.

[Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, a gyulafehérvári professzorok képei, majd Descartes képe. A következőkben ismétlődik — szóban és a képen írásban is — a következő idézet:]

„Nincs semmi a világon, ami igazságosabban volna elosztva, mint a józan ész. Mindenki azt hiszi: olyan sokat kapott belőle, hogy többet, mint amennyi van, nem kíván. Még azok sem szoktak maguknak (belőle többet) kívánni, akiket minden más dologban nagyon nehezen lehet kielégíteni. És nem valószínű, hogy ebben mindenki tévedne: inkább azt bizonyítja ez, hogy képességünk a helyes ítéletnek s az igazságnak a megkülönböztetésére — vagyis éppen az, amit józan észnek vagy értelemnek nevezünk — természetesen minden emberben egyenlő mértékben van meg, hogy tehát véleményeink nem azért különböznek, mert egyikünk értelmesebb a másiknál, hanem csak azért, mert gondolatainkat különböző utakon irányítjuk, s nem ugyanazokat a dolgokat tekintjük” — írta Descartes a Módszerről szóló értekezésében. [...]

*

Mindent tudott, amit a korban tudni lehetett, fontos műveket írt, de a gyakorlati élet, a tanítás és az ideológiai küzdelmek elvonták a tudománytól. Hét évet élt hazatérése (1653) után, de csak egyetlen eredeti munkára futotta erejéből, meg a Magyar Logikátskára, az első magyar nyelvű logikai tankönyvre. Egyébként vita-iratokat, kérelmeket, felterjesztéseket, tisztázásokat írt. Hét év küzdelem a reakcióval, a hivatalos ideológiával és a tehetetlenséggel, a feudális rend nemtörődömségével.

Miért beszélnének most ellenfeleiről? [...] Végül is az ellenfelek nem számítanak — a teljesítmény a fontos. A teljesítmény, amely az ellenfelek érvelésével, az ellenfelek ideológiájával szemben jön létre, és ezért következetességének, radikalitásának módjában kifejezi az ellenfél milyenségét is. Apátzai műve azért pont ilyen, mert itt írta, ahol élt; feudális, a radikális megújhódásra még alkalmatlan, de változásokra már megért világban, ahol a jobbagyoknak még nem volt nyelve, és nagyon kevesek

gondolhattak arra, hogy beszélni tanítsák a jobbágyokat, ahol az ideológiát a klérus dolgozta ki, ahol a törökök időnként gyilkolva-sarcolva vonultak át az országon.

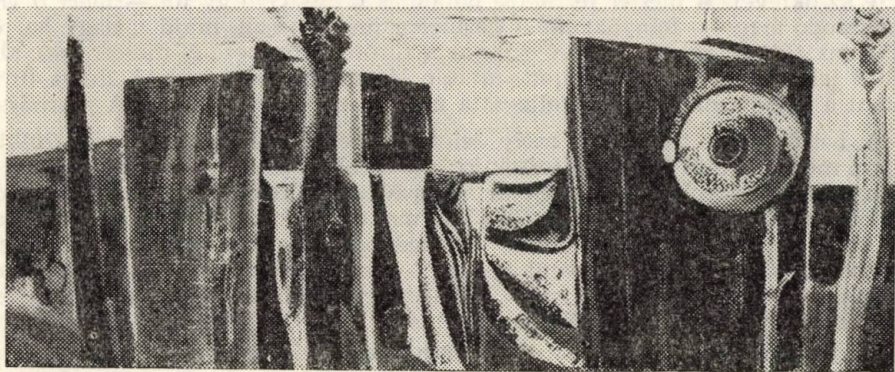
1656-ban kerül Kolozsvárra, már csak 3 és fél éve van hátra. Itt volt tanítványa a század legnagyobb tehetsége, Bethlen Miklós. Az értelmiségi és tanítórétég önállóságának megteremtéséért még gyönyörű beszédet mond. Azután vége.

*

[A képen — az Iskola?]

(...az Iskola. Mindig ugyanabban a perspektívában, mindig mozdulatlanul.) Bretter György a Román Televízió magyar szerkesztőségének felkérésére írta ezt a forgatókönyvet. Az egyszerű nézők százezereihez kívánt szólni, Apáztai Tsere János módjára — ő is, Erdély e második filozófusa, mindenkit akart és tudott tanítani, kolozsvári zeneakadémistákat és kisiratosi parasztokat. „A filozófia: Kisiratos” — mondta egy interjúbán. A gazdag kisiratosi (Arad megye) tévesz arra költi a pénzét, hogy nivós, ha tetszik: világvárosi kultúrát teremtsen magának. Ezért neves értelmiségieket, színházakat hív meg. Brettert szerették a faluban, filozófiáról kérdezték és tanácsot kértek tőle. Apáztai kései győzelme: a filozófia találkozása a magyar földművessel. Bretter az ilyen találkozások embere volt. Néhány fölvételen őrzött előadása majd megmutatja, ki volt. *Te met és Zsögödön* című esszéje (*Új Írás*, 1978. március), amely — sajnos — több mint öt év késéssel jelent meg, megmutatja, mit tanult ő „a népi gótikától”, a csíki székelyektől. Itt kezdhjük látni, mások mit tanulhattak tőle. „Minden egyén csatlakozása a kényszerűségek ellen fellépő közösséghez ökölcspás a szükségszerűségek nevében uralkodó kényszerítő hatalom ellen. Apáztai kapcsolódása az iskolán keresztül történik.” Mert most is ez a döntő: a magyar iskola. A közösség szószólója tudja, mi a döntő. Földadata kimondani. Kimondja. Sohasem kérdezi, érdemes-e, sikerül-e. *Más emberek értékei* — tehát ma: a magyar iskola. „A kultúra egészét nyelvünkön kell ismernünk, hogy megértsük a mindennapi életet.” Így, ilyen egyszerűen foglalja össze Bretter György Erdély gondjait. Az utolsó ironikus-patetikus tanács azoknak, akik tanácsát kérték.

TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS

DÉR ISTVÁN: EMLÉKEZÉS